

9-1-2548

ผู้สูงอายุในพุทธศาสนาและวัฒนธรรมไทย

วิภาวี เอี่ยมวาระเมธ

อัจฉรา เอ็นซ์

Follow this and additional works at: <https://digital.car.chula.ac.th/jdm>

Part of the [Demography, Population, and Ecology Commons](#)

Recommended Citation

เอี่ยมวาระเมธ, วิภาวี and เอ็นซ์, อัจฉรา (2548) "ผู้สูงอายุในพุทธศาสนาและวัฒนธรรมไทย," *Journal of Demography*. Vol. 21: Iss. 2, Article 4.

Available at: <https://digital.car.chula.ac.th/jdm/vol21/iss2/4>

This Article is brought to you for free and open access by the Chulalongkorn Journal Online (CUJO) at Chula Digital Collections. It has been accepted for inclusion in Journal of Demography by an authorized editor of Chula Digital Collections. For more information, please contact ChulaDC@car.chula.ac.th.

ผู้สูงอายุในพุทธศาสนาและวัฒนธรรมไทย

วิภาวี เขียมวรเมธ^{*}
อัจฉรา เอ็นท์^{**}

ความนำ

ผลสำเร็จของการลดภาวะเจริญพันธุ์และการลดอัตราการตายก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางประชากรอันสำคัญของประเทศ กล่าวคือ สัดส่วนประชากรวัยเด็กจะลดลงจากร้อยละ 24.65 ในปี พ.ศ. 2543 เป็นร้อยละ 17.95 ในปี พ.ศ. 2568 และประชากรวัยแรงงานจะมีสัดส่วนเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 65.92 ในปี พ.ศ. 2543 เป็นร้อยละ 67.08 ในปี พ.ศ. 2552 จากนั้นก็จะเริ่มลดลงเรื่อยๆ จนเหลือร้อยละ 62.05 ในปี พ.ศ. 2568 ขณะที่สัดส่วนของประชากรวัยสูงอายุจะเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องจากร้อยละ 9.43 ในปี พ.ศ. 2543 เป็นร้อยละ 19.99 ในปี พ.ศ. 2568 (เก็บ วงศ์บุญสิน และคณะ 2546) ความสนใจต่อการเพิ่มขึ้นของประชากรวัยสูงอายุนั้นได้เริ่มขึ้นมาร่วมสองทศวรรษ มีการวิจัยมากมายที่ชี้ไปในทิศทางที่สอดคล้องกัน คือผู้สูงอายุประสบปัญหาด้านสุขภาพและเศรษฐกิจเป็นหลัก และผู้สูงอายุส่วนหนึ่งต้องการการดูแล โดยเฉพาะการดูแลจากครอบครัว ซึ่งถือว่าเป็นสถาบันทางสังคมหลักในการดูแลเกื้อหนุน

อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทยอันได้แก่ การขยายตัวของเมือง การย้ายถิ่นจากชนบทเข้าสู่เมืองของคนหนุ่มสาว การทำงานนอกร้านของสตรี อาจเป็นอุปสรรคต่อการดำรงบทบาทของครอบครัวต่อการดูแลผู้สูงอายุ และทำให้เกิดความกังวลว่าค่านิยมและประเพณีปฏิบัติในการดูแลบิดามารดาหรือญาติสูงอายุจะหมดไป ในส่วนของภาครัฐ เท่าที่ผ่านมาได้มีการจัดหามาตรการและโครงการสวัสดิการต่างๆ ในการให้ความช่วยเหลือแก่ผู้สูงอายุ ความเพียงพอของโครงการและสวัสดิการต่างๆ คงยากที่จะเป็นไปได้และยังคงเป็นปัญหาหนึ่งที่ต้องปรับปรุงแก้ไข ประชาชน ครอบครัว ชุมชน องค์กรภาครัฐและเอกชนจึงต้องมีส่วนร่วมในการส่งเสริมคุณภาพชีวิตที่ดีของผู้สูงอายุ

ประมาณร้อยละ 95 ของประชากรไทยนับถือศาสนาพุทธ (สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2545) แต่วัฒนธรรมไทยไม่ได้เป็นพุทธบริสุทธิ วัฒนธรรมไทยผสมผสานความหลากหลายของหลายวัฒนธรรมเข้าด้วยกัน การพิจารณาวัฒนธรรมไทยที่เป็นวัฒนธรรมชาวบ้านจึงมีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจ

^{*} อาจารย์ประจำสาขาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี

^{**} ผู้ช่วยศาสตราจารย์ วิทยาลัยประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิถีคิดของคนไทยที่มีต่อผู้สูงอายุมากยิ่งขึ้นด้วย บทความนี้เสนอผลการศึกษาจากคำสอนในพระไตรปิฎก และเอกสารอื่นๆ ด้านวัฒนธรรมประเพณีไทย เพื่อทราบว่าศาสนาและวัฒนธรรมมีความเกี่ยวข้องกับระบบความเชื่อ ค่านิยม วิธีการดำเนินชีวิต และการปฏิบัติต่อผู้สูงอายุอย่างไร

ผู้สูงอายุในพระไตรปิฎก

การอยู่ร่วมกันเป็นสังคมนั้น สมาชิกของสังคมจำเป็นต้องมีแบบแผนในด้านจารีต ประเพณี และค่านิยมร่วมกัน เพื่อให้เกิดการปฏิบัติที่สอดคล้องและส่งเสริมให้เกิดความมั่นคงแก่สังคม แบบแผนต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมเกิดขึ้นจากการอยู่ร่วมกันของสมาชิกเป็นระยะเวลาานาน ศาสนาเป็นสถาบันสังคมหนึ่งที่เกิดขึ้นจากการปฏิสัมพันธ์กันในระหว่างสมาชิกจนพัฒนามาเป็นหลักคำสอนที่เข้ามากำหนดจารีต ประเพณีของคนในสังคม โดยมีบทบาทในการสร้างสรรค์และสร้างความมั่นคงให้แก่สังคม

พุทธศาสนามีอิทธิพลต่อสังคมไทยนับเป็นเวลาหลายร้อยปี ทศคติของคนไทยจึงถูกหล่อหลอม ด้วยคำสอนทางพุทธศาสนาตั้งแต่ในระดับชนชั้นสูงลงมาถึงชนชั้นล่าง คำสอนถูกนำไปใช้ทั้งในด้านการสร้างความมั่นคงในการปกครองไปจนถึงการกำหนดแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างกันของผู้คนในสังคม ศาสนาพุทธได้ทำหน้าที่ในการขัดเกลาสมาชิกของสังคมให้เกิดลักษณะของบุคคลที่มีค่านิยม บทบาท และการยอมรับจารีตประเพณีที่สอดคล้องกันซึ่งจะนำไปสู่การอยู่รอดของสังคมโดยรวม ดังนั้นพุทธศาสนา จึงมีส่วนที่สำคัญมากที่สุดในการสร้างรากฐานของสังคมไทย

การศึกษาประเด็นใดประเด็นหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับสังคมไทยเพื่อค้นหารากฐานความคิดนั้น การศึกษาพระไตรปิฎกซึ่งเป็นองค์รวมของคำสอนทั้งหมดในศาสนาพุทธน่าจะเป็นแนวทางให้เกิดความเข้าใจในเชิงลึกเกี่ยวกับประเด็นที่ต้องการศึกษา ในการศึกษาเรื่องผู้สูงอายุโดยการสืบค้นจากพระไตรปิฎกน่าจะเป็นแนวทางให้เห็นอิทธิพลของแนวคิดที่มีต่อฐานคิดของคนไทยต่อผู้สูงอายุ ซึ่งจะช่วยให้เห็นถึงความเป็นมา และแนวทางที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาได้ด้วย

พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีทัศนคติถือทางสายกลางเป็นหลัก กล่าวคือ ไม่ใช่ทั้งแนวคิดแบบมองโลกในแง่ลบ (pessimism) หรือมองโลกในแง่บวก (optimism) ด้านใดด้านหนึ่ง แต่พุทธศาสนาสอนให้พิจารณาโลกในแง่ร้ายก่อน คือ สอนว่าชีวิตนี้เต็มไปด้วยความทุกข์ เป็นมายา ถูกกักขัง และทรมานอยู่ด้วยอวิชชา อยู่ในภาวะของการไม่ได้อย่างใจหวัง และจากนั้นจึงได้สอนหนทางแก้ไขให้บุคคลเห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ต่างๆ เหล่านี้เป็นสภาวะกลางๆ ซึ่งไม่สุขและไม่ทุกข์ สอนให้เห็นว่าชีวิตอาจบริสุทธิ์และหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ด้วยการกระทำที่ถูกต้องของตนเอง ซึ่งเรียกหลักการนี้ว่าทางสายกลาง (อภฺรฺรังคิภฺมคฺคํ หรือมัชฌิมาปฏิปทา) (พุทธทาสภิกขุ 2548) ดังปรากฏในกุกกุโรวาทสูตร พระไตรปิฎกเล่มที่ 13 ดังนี้

[๘๘] ... ดูกรปุณณะ ก็กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว ย่อมเป็นไป เพื่อความสิ้นกรรมนั้นเป็นใจ ดูกรปุณณะ บรรดากรรม ๓ ประการนั้น เจตนาเพื่อละกรรมดำ มีวิบากดำ เจตนาเพื่อละกรรมขาว มีวิบากขาว เจตนาเพื่อละกรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาวนั้นเสีย ข้อนี้เรากล่าว ว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม

...

นอกเหนือจากการสอนให้คนมองเห็นสังขารในชีวิต โดยกล่าวว่าชีวิตเป็นทุกข์และต้องแสวงหาทางพ้นทุกข์ด้วยการเดินทางสายกลาง หรือสร้างกรรมแบบไม่ดำไม่ขาวเพื่อนำไปสู่ชีวิตที่ยืนอยู่บนหลักสังขาร ไม่มีมัวเมาลุ่มหลงต่อมายาคติต่างๆ พุทธศาสนายังมีคำสอนที่เกี่ยวข้องกับแนวปฏิบัติทางโลก คำสอนในเรื่องทิศหกเป็นตัวอย่างหนึ่งของคำสอนที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของคนในสังคมในสถานภาพต่างๆ ตั้งแต่ความสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดากับบุตร สามีกับภรรยา ศิษย์กับอาจารย์ เพื่อนกับเพื่อน นายกับลูกน้อง ตลอดจนคำสอนในเรื่องความกตัญญูรู้คุณ ความเมตตากรุณา ซึ่งเป็นแนวทางการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีความสุข

ในการศึกษาเรื่องผู้สูงอายุในพุทธศาสนา ผู้ศึกษาได้พยายามสืบค้นว่าคำสอนในพระไตรปิฎกมีแนวคำสอนที่เกี่ยวข้องกับผู้สูงอายุอย่างไรบ้าง โดยสืบค้นจากคำว่า ชรา บิดามารดา และกตัญญูเป็นหลัก และพยายามวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างคำต่างๆ เหล่านี้กับบทบาทหน้าที่ของบุคคลที่มีต่อสังคม เพื่อแสวงหาคำตอบว่าพุทธศาสนามีแนวคำสอนในเรื่องการปฏิบัติต่อผู้สูงอายุอย่างไรบ้าง

พระไตรปิฎกมักกล่าวถึงคำว่า "ชรา" ว่าเป็นความเสื่อม เป็นภาวะที่ถดถอยไปสู่จุดสิ้นสุดดังที่มีวลีว่า "ชาติ ชรา มรณะ" ปรากฏอยู่หลายแห่งในพระไตรปิฎก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชีวิตของมนุษย์เป็นชีวิตที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะแห่งการเกิด การแก่ และการตาย อย่างไม่มีที่สิ้นสุดอันเป็นสภาวะที่ไม่แน่นอนและน่าหดหู่เพราะไม่สามารถยึดถือหรือครอบครองได้อย่างแท้จริง

เมื่อมนุษย์เจริญเติบโตจากวัยทารกไปสู่วัยเด็กและวัยหนุ่มสาวซึ่งเป็นวัยที่สมบูรณ์ที่สุด เป็นวัยที่เต็มไปด้วยพลังในทุกๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องแรงงาน สติปัญญา และความสวยงาม ระหว่างวัยที่สมบูรณ์สูงสุดของชีวิตนี้ มนุษย์สามารถที่จะทำกิจกรรมใดๆ ที่ยากลำบากและเต็มไปด้วยความคิดสร้างสรรค์ได้ ไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมในทางโลกหรือในทางธรรม แต่ความสมบูรณ์นี้เป็นสิ่งที่คงอยู่เพียงระยะสั้น ในที่สุดมนุษย์ทุกคนจะต้องเข้าสู่ชราซึ่งเป็นวัยที่ขาดพลังในการทำกิจกรรมต่างๆ แม้แต่กิจกรรมด้านการแสวงหาธรรมะซึ่งสำหรับคนทั่วไปมักจะเข้าใจว่าไม่จำเป็นต้องอาศัยแรงงานหรือความฉับไวในด้านสติปัญญามากมายนักก็ตาม ดังปรากฏในพระสูตร (สุชีพ ปุณณานุกาพ 2539) ดังนี้

ดูก่อนมิทษทั้งหลาย! ผู้บวชเมื่อแก่ ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ หาได้ยาก
คือ ๑. ผู้บวชเมื่อแก่ ที่ละเอียดอ่อน หาได้ยาก ๒. สมบูรณ์ด้วยอากัปภิกขียา
หาได้ยาก ๓. เป็นผู้คงแก่เรียนหาได้ยาก ๔. เป็นพระธรรมกถึก หาได้ยาก
๕. เป็นผู้ทรงพระวินัยหาได้ยาก

การที่คนชราไม่ประสบความสำเร็จในทางธรรมนั้น น่าจะมีเหตุผลหลักอยู่ข้อหนึ่งคือ คนชรามักเป็น
ผู้ขาดความเพียร ดังกล่าวในพระไตรปิฎก (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 22, 2548) ดังนี้

[๕๔] ดูกรมิทษทั้งหลาย สมัยที่ไม่ควรบำเพ็ญเพียร ๕ ประการนี้ ๕ ประการ
เป็นไหน คือ มิทษในธรรมวินัยนี้ เป็นคนแก่ ถูกชราครอบงำ นี่เป็นสมัยที่
ไม่ควรบำเพ็ญเพียรข้อที่ ๑ ...

ความเพียรจึงเป็นคุณสมบัติหนึ่งที่ขึ้นอยู่กับวัยของบุคคลด้วย เช่นเดียวกับสมรรถภาพทางกาย
ด้านอื่นๆ อายุของบุคคลหรือความชราจึงกลายเป็นอุปสรรคต่อการบวช เพราะการบวชนั้นจำเป็นต้องมี
ความอดทนต่อความยากลำบากหลายประการ ตั้งแต่การควบคุมเรื่องการบริโภคอาหาร การอยู่อาศัยที่ต้อง
สมถะและพอเพียง การออกเดินธุดงค์เพื่อปลีกวิเวกแสวงหาธรรมะ ดังนั้นคนชราจึงถูกจัดรวมอยู่ในบุคคล
32 ประเภทที่ไม่ควรให้บรรพชาเป็นสามเณรหรือภิกษุด้วย สุชีพ ปุญญานุภาพ (2548) ได้แสดงความคิดเห็น
ไว้ในพระไตรปิฎกฉบับประชาชนว่าเพื่อป้องกันมิให้พระพุทธศาสนาเป็นเหมือน “ถังขยะ” รับคนที่ทางโลก
ไม่ต้องการแล้ว

อย่างไรก็ตาม ทศณะในด้านลบของพุทธศาสนาที่มีต่อความชราภาพก็คือ ความเป็นผู้สูงอายุก็
อาจมิได้เจตนาที่จะแสดงถึงความรังเกียจเด็ดจันท์ (discrimination) ต่อผู้สูงอายุ ทั้งนี้เพราะเป้าหมายหลัก
ของคำสอนในพุทธศาสนา คือ การสนับสนุนและกระตุ้นให้ปุถุชนเล็งเห็นโทษและพิษภัยของการเวียนว่าย
ตายเกิด การพยายามชี้โทษของความเสื่อมหรือความชราที่มนุษย์ทุกคนไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ น่าจะเป็น
กุศโลบายให้ปุถุชนไม่หลงระเหิงไปกับความสุข ความสมบูรณ์ในวัยหนุ่มสาว การกล่าวโทษของความเสื่อม
และความชราบ่อยครั้งน่าจะมีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างสติให้ปุถุชนทั้งหลายเร่งทำความเพียรและไม่ให้ตั้งตน
อยู่ในความประมาทมากกว่าสร้างทัศนคติในแง่ลบต่อผู้สูงอายุ การที่พุทธศาสนาเน้นด้านลบของวัยชรา
นั้น อาจตีความได้ว่าคำสอนของพุทธศาสนาต้องการชี้ให้เห็นความไม่เที่ยงแท้ ความไม่แน่นอน ซึ่งเป็น
ภัยและให้เร่งหาทางออกด้วยการบรรลุนิพพาน ดังปรากฏในชาสูตรว่า (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ]
เล่มที่ 25, 2548)

[๔๑๓] ชีวิตนี้น้อยนัก สัตว์ย่อมตายแม้ภายใน ๑๐๐ ปี ถ้าแม้สัตว์เป็นอยู่เกิน (๑๐๐ ปี) ไปไซ้ร้ สัตว์นั้นก็ยอมตายแม้เพราะชราโดยแท้แล คนทั้งหลายย่อมเศร้าโศก เพราะสิ่งที่ตนยึดถือว่าเป็นของเรา สิ่งที่เคยหวงแหนเป็นของเที่ยงไม่มีเลย บุคคลเห็นว่าสิ่งนี้มีความเป็นไปต่างๆ มีอยู่ ดังนี้แล้วไม่พึงอยู่ครองเรือน

ภาวะที่มนุษย์ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสาร ความชราภาพและความตายเป็นสัญญาณที่บอกให้รู้ว่ามนุษย์ผู้นั้นกำลังจะสิ้นสุดดวงจรของชีวิตๆ หนึ่งและย่างเข้าสู่ดวงจรชีวิตใหม่ ซึ่งปรากฏการณ์นี้จะเกิดขึ้นต่อไปไม่สิ้นสุด และยังชี้ให้เห็นว่ามนุษย์ผู้นั้นไม่สามารถหลุดพ้นจากความไม่เที่ยง ความไม่มั่นคง และต้องอยู่ในสภาวะที่ผันแปรตลอดเวลา ดังนั้นความชราที่ขาดการอบรมฝึกฝนตั้งแต่เยาว์จึงเป็นความสูญเปล่าที่นำไปสู่ภาวะที่ผันแปรซ้ำซากไม่รู้จบสิ้น อาจจะเป็นด้วยเหตุนี้ความชราจึงกลายเป็นหนึ่งในสี่ทเวทุด (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 10, หัวข้อที่ 32, 2548) ที่ชี้แนะให้เจ้าชายสิทธัตถะเกิดความเบื่อหน่ายทางโลกและมุ่งแสวงหาทางหลุดพ้นจากวัฏฏะแห่งการเวียนว่ายตายเกิด ประโยคที่กล่าวไว้ว่า “แม้ชาติก็เป็นทุกข์ แม้ชราก็เป็นทุกข์ ...” (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 10, หัวข้อที่ 294, 2548) จึงปรากฏอยู่ในหลาย ๆ พระสูตรเพื่อเป็นอุทาหรณ์ให้บุคคลพึงเห็นภัยแห่งวัฏฏะสงสาร

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่าแม้ความเป็นผู้ชราหรือเป็นผู้สูงอายุจะไม่ได้ได้รับความสำคัญในด้านบวกมากนักในพระไตรปิฎก แต่ก็เป็นที่ไปเพียงเพื่อกระตุ้นให้ปุถุชนเร่งทำความเพียรทางธรรม และลดละความยึดมั่นทางโลกเท่านั้น ไม่ได้มีการส่งเสริมให้มีการทอดทิ้ง ไม่ดูแล หรือรังเกียจเด็ดจันท์คนชรา ทั้งนี้เพราะโดยหลักคำสอนในพุทธศาสนาแล้วมุ่งสอนให้ปุถุชนทั่วไปมีเมตตากรุณาต่อผู้ตกทุกข์ได้ยากโดยไม่ตั้งเงื่อนไขใดๆ ดังปรากฏในพระวินัยปิฎกตอนหนึ่งที่พระพุทธเจ้าได้แสดงพระกรุณาโดยการดูแลภิกษุที่ป่วยเป็นโรคท้องร่วงขาดผู้ดูแลเพราะภิกษุรูปนั้นไม่ได้ทำประโยชน์ให้แก่ภิกษุอื่นๆ นอกจากพระพุทธองค์จะได้ดูแลภิกษุป่วยรูปนั้นด้วยพระองค์เองแล้วยังได้บัญญัติวินัยให้ภิกษุได้ทำหน้าที่ดูแลซึ่งกันและกัน ดังนี้ (สุตฺตปิฎกอนุภา 2539)

ถ้ามีอุปัชฌายะ อุปัชฌายะพึงพยาบาลเธอตลอดชีวิตจนกว่าจะหาย. ถ้ามีอาจารย์ อาจารย์พึงพยาบาลเธอตลอดชีวิตจนกว่าจะหาย. ถ้ามีสัทธิวาริก สัทธิวาริกพึงพยาบาลเธอตลอดชีวิตจนกว่าจะหาย. ถ้ามีอันตเววาลิก อันตเววาลิกพึงพยาบาลเธอตลอดชีวิตจนกว่าจะหาย. ถ้ามีภิกษุร่วมอุปัชฌายะ ภิกษุร่วมอุปัชฌายะพึงพยาบาลเธอตลอดชีวิตจนกว่าจะหาย. ถ้ามีภิกษุร่วมอาจารย์ ภิกษุร่วมอาจารย์พึงพยาบาลเธอตลอดชีวิตจนกว่าจะหาย. ถ้าไม่มีอุปัชฌายะ อาจารย์ สัทธิวาริก อันตเววาลิก ผู้ร่วม

อุบิขฌายะ หรือผู้ร่วมอาจารย์ สงฆ์พึงพยาบาลเธอ. ถ้าไม่พยาบาล
ต้องอาบัติทุกกฏ

การที่พระพุทธองค์ได้กำหนดวินัยเช่นนี้เป็นการแสดงให้เห็นความสำคัญของการที่สมาชิกที่อยู่ร่วมกันในสังฆมจะต้องเอาใจใส่ช่วยเหลือกันและกัน ในยามเจ็บป่วยหรืออ่อนแอช่วยเหลือตนเองไม่ได้ โดยไม่ต้องคำนึงว่าคุณคนผู้นั้นมีประโยชน์ต่อสังฆมหรือไม่ เป็นการแสดงให้เห็นว่าสมาชิกของสังฆมจะต้องยึดหลักของความเมตตากรุณาเป็นแนวทางในการอยู่ร่วมกันนั่นเอง หากเรานำวิถีคิดเช่นนี้มาเป็นแนวทางในการปฏิบัติระหว่างกันของปุถุชนทั่วไปแล้ว แบบแผนการดูแลกันและกันในระหว่างผู้อยู่ร่วมในสังฆมเช่นนี้น่าจะเป็นแนวทางที่ชุมชนจะดูแลผู้ที่ช่วยเหลือตนเองไม่ได้โดยเฉพาะผู้สูงอายุที่ไร้ญาติและยากจนได้เช่นกัน

อย่างไรก็ตาม ถ้าหลีกเลี่ยงคำว่าชราและผู้สูงอายุ แต่ไปใช้คำว่าบิดามารดาและกตัญญูแทน เราจะพบว่าพุทธศาสนาได้กล่าวถึงความกตัญญูที่บุตรต้องมีต่อบิดามารดาทั้งในเรื่องของพระคุณของบิดามารดา เหตุผลที่บุตรต้องดูแลบิดามารดา เรื่องของคุณธรรม การปรนนิบัติ และผลบุญหรือบาปที่บุตรได้ดูแลหรือไม่ดูแลบิดามารดาอยู่หลายแห่งในพระไตรปิฎก

ศาสนาแต่ละศาสนาต้องพึ่งพิงอยู่กับชุมชน ศาสนาจะทำหน้าที่ส่งเสริมสนับสนุนให้ผู้คนในสังฆมปฏิบัติตนอยู่ในกรอบจารีตประเพณีอันจำเป็นต่อการอยู่รอดของสังฆมนั้นๆ และในทางกลับกันสังฆมจะทำหน้าที่บำรุงรักษาศาสนาด้วยการทำนุบำรุงนักบวชในด้านปัจจัยสี่ ตลอดจนส่งเสริมให้บุคคลจำนวนหนึ่งสืบทอดศาสนาเพื่อให้ศาสนาอยู่รอดและทำหน้าที่ในสังฆมต่อไปได้ ดังนั้นจึงเป็นเรื่องปกติที่พระไตรปิฎกได้กล่าวถึงบทบาทหน้าที่ในด้านความกตัญญูของบุตรที่จะต้องมีต่อผู้บังเกิดเกล้า ซึ่งเป็นบทบาทที่จำเป็นต่อการสร้างความมั่นคงปลอดภัยของสมาชิกในสังฆมเมื่อถึงวัยชรา และเสริมสร้างการปฏิบัติหน้าที่ของบิดามารดาในการเลี้ยงดูสมาชิกรุ่นใหม่ของสังฆม ในขณะเดียวกันศาสนาก็พยายามชี้ให้เห็นความสำคัญของการสืบทอดและทำนุบำรุงศาสนาด้วย

ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงวัตถุประสงค์ที่บิดามารดาเลี้ยงดูบุตร ซึ่งบุตรควรตอบแทนบิดามารดาตามที่ท่านคาดหวังเอาไว้ในอิติทินนกกถา (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 37, หัวข้อที่ 1157, 2548) ดังนี้

... มารดาบิดาเล็งเห็นฐานะ & ประการ จึงปรารถนาบุตรซึ่งจะเกิดในสกุล
ฐานะ & เป็นไฉน? เราเลี้ยงเขามาแล้ว เขาก็เลี้ยงเราตอบ เขาก็ช่วยทำ
กิจของเรา สกุลวงศ์จักดำรงอยู่นาน เขาก็ดูแลทรัพย์ มฤคกสิปไป ก็หรือ
เมื่อเราล่วงลับไปแล้ว เขาก็ทำบุญส่งไปให้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ...
เพราะฉะนั้น สัปบุรุษชน คนเรียบร้อย จึงเป็นคนกตัญญูตเวที เมื่อระลึกถึง

อุปการคุณที่ท่านได้ทำก่อน ย่อมเลี้ยงมารดาบิดา ทำกิจของท่านตามฐานะ
ที่ท่านเป็นบุพพการี บุตรผู้อยู่ในโอวาทบิดามารดาเลี้ยงมาแล้ว เลี้ยงตอบ
ไม่ทำวงศ์สกุลให้เสื่อม มีศรัทธาถึงพร้อมด้วยศีล เป็นบุตรที่ควรสรรเสริญ ...

การที่บิดามารดาทำหน้าที่เลี้ยงดูบุตรของตนเป็นอย่างดีเพื่อหวังที่จะให้บุตรตอบแทนคุณด้วยการ
สืบทอดกิจการที่บิดามารดาได้กระทำมา ซึ่งเป็นการรักษาความมั่นคงทางเศรษฐกิจของสังคมในสวนหนึ่ง
ขณะที่อีกส่วนหนึ่งเพื่อที่จะทำหน้าที่รักษาความมั่นคงทางจิตใจของบิดามารดาที่ได้ทำหน้าที่เพื่อสังคมมา
ตลอดชีวิต การทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่บิดามารดาที่ล่วงลับไปแล้วเป็นการสร้างเสริมความรู้สึกปลอดภัย
ในชีวิตหลังความตายและทำให้ชีวิตที่ทำงานหนักมาตลอดมีความหมายไม่สูญเปล่า การยกย่องบุคคลที่
มีความกตัญญูต่อบิดามารดาด้วยการสืบทอดกิจการและทำบุญให้บิดามารดาเมื่อชีวิตหาไม่แล้วจึงเป็น
การส่งเสริมจริยธรรมที่สร้างเสริมความมั่นคงของสังคม โดยทำให้ผู้สูงอายุในสังคมโดยเฉพาะกลุ่มบุคคล
ที่มีครอบครัวมองเห็นคุณค่าของการสร้างความมั่นคงของครอบครัว การเลี้ยงดูบุตรอย่างดี และยังเป็น
การรับประกันว่าชีวิตในวัยชราจะไม่ตกต่ำและได้รับการดูแลอย่างดีด้วย

ในพระไตรปิฎกระบุถึงรูปแบบหรือ model ของคนดีที่รวมคุณสมบัติของความกตัญญูเอาไว้ด้วย
เสมอ ดังที่กล่าวในปฐมเทวสูตร (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 24, หัวข้อที่ 466, 2548) ดังนี้

นรชนผู้เป็นบุคคลเลี้ยงบิดามารดา มีปรกติประพฤดิอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่
ในตระกูล เจริญอ่อนหวาน กล่าวแต่คำสมานมิตรสหาย ละคำส่อเสียด
ประกอบในอุบาย เป็นเครื่องกำจัดความตระหนี่ มีวาจาสัตย์ ครอบงำ
ความโกรธได้ นั้นแล ว่าเป็นสัปปุรุษ ดังนี้

นอกจากนี้ในมงคลสูตร “การบำรุงมารดาบิดา” และ “ความกตัญญู” ก็ถือว่าเป็น “อุดมมงคล”
(พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 25, หัวข้อที่ 318, 2548) ด้วย การรวมเอาความกตัญญูไว้ในคุณสมบัติ
เบื้องต้นของความเป็นคนดีหรือเป็นอุดมมงคลนี้เป็นการแสดงให้เห็นว่าบุคคลที่จะเป็นที่ยอมรับในสังคม
ว่ามีเกียรติและคุณธรรมในด้านใดๆ ก็ตามจะต้องเป็นบุคคลที่ดูแลบิดามารดาเสียก่อน มิเช่นนั้นคุณสมบัติ
หรือคุณธรรมด้านอื่นๆ ก็ไม่มีความหมาย แม้แต่การบำเพ็ญเพียรในด้านความเมตตาการุณาของพระโพธิสัตว์
สุวัณณสามก็ยังปรากฏคุณธรรมในด้านความกตัญญูต่อบิดามารดาพร้อมอยู่ด้วย (สุชีพ ปุญญานุภาพ 2539)

หากพิจารณาถึงด้านของมารดาซึ่งมักตกอยู่ในฐานะต่ำกว่าบิดาเสมอๆ ในแทบทุกสังคมนั้น
พุทธศาสนาให้ความสำคัญกับเพศหญิงในฐานะของมารดามาก คำกล่าวถึง “มารดาบิดา” จะใช้ “มารดา”
ขึ้นนำหน้า “บิดา” เสมอ นอกจากนั้นยังมีการกล่าวถึงพระคุณของมารดาเปรียบเทียบกับเทพารักษ์
ดังปรากฏในมหาตัตถสัจจสูตร (สุทริวงศ์ ตันตยาพิศาลสุทธิ 2541) ดังนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย มารดาอย่ามัวรักษาทารกนั้นด้วยท้องเก้าเดือนบ้าง สิบเดือนบ้าง เมื่อล่วงไปเก้าเดือนหรือสิบเดือน มารดาก็คลอดทารกผู้เป็น ภรรยาหนักนั้น ด้วยความเสีงชีวิตมากและเลี้ยงทารกผู้เป็นภรรยาหนักนั้น ซึ่งเกิดแล้วด้วยโลหิตของตนด้วยความเสีงชีวิตมาก ดูกรภิกษุทั้งหลาย น้ำนมของมารดานับเป็นโลหิตอริยวินัย

การให้ความสำคัญของมารดาต่อบุตรในฐานะผู้ให้กำเนิดและเลี้ยงดูเทียบเท่าพระอริยเจ้าซึ่งเป็น สถานะที่สูง เป็นการแสดงถึงความสำคัญของบทบาทหน้าที่ของผู้หญิงที่มีต่อสังคมในการสร้างและขัดเกลา สมาชิกรุ่นใหม่ แสดงถึงหลักคิดของพุทธศาสนาที่แตกต่างจากศาสนาอื่นในด้านการให้ความสำคัญกับ เพศหญิงและการไม่แบ่งชั้นวรรณะ วิธีคิดเช่นนี้เป็นวิธีคิดที่เน้นความยุติธรรมในสังคมและส่งเสริมคุณธรรม ที่ให้คุณค่ากับคนที่มีสถานะต่ำกว่าในสังคมโดยให้พิจารณาถึงคุณงามความดีและประโยชน์ที่บุคคล ได้กระทำมากกว่ายึดติดอยู่กับประเพณีนิยมที่สืบทอดต่อมาเพียงอย่างเดียว ดังกล่าวในพระไตรปิฎก (ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ 15, หัวข้อที่ 31, 2548) ว่า

... บุตรใดเป็นผู้เชื่อฟัง บุตรนั้นประเสริฐสุดกว่าบุตรทั้งหลายฯ

แทนที่จะกล่าวว่า (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 15, หัวข้อที่ 30, 2548)

... บุตรใดเป็นผู้เกิดก่อน บุตรนั้นประเสริฐสุดกว่าบุตรทั้งหลายฯ

การให้คุณค่ากับเพศหญิง โดยเห็นว่าการตั้งครรภ์ การคลอดบุตร การเลี้ยงดูสมาชิกรุ่นใหม่เป็น บทบาทที่จำเป็นอย่างยิ่งต่อสังคมสะท้อนให้เห็นคุณค่าของมารดาและเพศหญิง ซึ่งจะช่วยยกระดับคุณค่า ของเพศหญิงโดยเฉพาะมารดาหรือสตรีที่ได้ทำหน้าที่เลี้ยงดูสมาชิกรุ่นใหม่เยาว์ของสังคม และทำให้เกิดการ รับผิดชอบต่อความมั่นคงในชีวิตเมื่อถึงวัยชรา และไม่ถูกทอดทิ้งจากสังคมด้วย

ในการสร้างจิตสำนึกในด้านจริยธรรมให้เกิดขึ้นกับบุคคลนั้น พุทธศาสนาได้ใช้หลัก "ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว" เพื่อให้บุคคลเกิดศรัทธาต่อการทำความดีและเกรงกลัวต่อการกระทำชั่ว พุทธศาสนา ใช้กฎแห่งกรรมมาอธิบายรับรองหลักการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั้วดังกล่าว โดยอธิบายว่าการกระทำใดๆ ย่อมมี ผลแห่งกรรมๆ นั้นตามมาด้วยเสมอ โดยเฉพาะถ้าเจตนาแห่งการกระทำนั้นเป็นเจตนาที่บริสุทธิ์และมีความ มุ่งมั่น ผลแห่งกรรมนั้นย่อมมีความรุนแรงตอบสนองกลับมามากมายเท่าเทียมกันด้วย

ความกตัญญูก็ถือว่าเป็นการทำกรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นกุศลกรรมที่มีผลกรรมที่เป็นคุณแก่ผู้กระทำ เมื่อบุคคลได้แสดงตนเป็นลูกกตัญญูเลี้ยงดูบิดามารดา ผลแห่งกรรมดีย่อมตอบสนองของผู้กระทำในทางที่ พึงปรารถนาเสมอ ดังตัวอย่างของพระโพธิสัตว์สุวัณณสามที่ความกตัญญูได้ช่วยเหลือพระองค์ให้พ้น

จากความตาย (สุชีพ ปุณฺณานุกาพ 2539) พระสุวณฺณสามเถือเป็นตัวอย่างของบุตรกตัญญูที่ได้รับผลแห่งกุศลกรรมที่เลี้ยงดูบิดามารดาด้วยความเสียสละไม่ย่อท้อ ซึ่งมีลักษณะคล้ายเทพปกรณัม (myth) ที่ใช้ในการสร้างจริยธรรมในเด็ก เป็นการสร้างจิตสำนึกด้านความกตัญญูในระดับจิตใต้สำนึกที่มั่นคงกว่าในระดับคำสอนแบบเป็นเหตุเป็นผลทั่วไป

ผลของการเป็นบุตรกตัญญูที่มีลักษณะสามัญคือ “บัณฑิตย่อมสรรเสริญบุคคลนั้นในโลกที่เดียว” (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 24, หัวข้อที่ 367, 2548) เป็นการแสดงถึงการได้รับการยอมรับจากสังคมว่าความกตัญญูถือเป็นมาตรฐานจริยธรรมของบุคคลดังได้กล่าวมาแล้ว ผลของกุศลกรรมนี้เป็นเครื่องยืนยันให้บุคคลเกิดความมั่นใจในการปฏิบัติตามแบบแผนจริยธรรม เป็นการกำหนดจารีตประเพณีของความกตัญญูให้บุคคลในสังคมปฏิบัติตามโดยใช้การยอมรับจากสังคมเป็นมาตรการในการควบคุมตนเอง

นอกจากจะควบคุมให้คนปฏิบัติตามด้วยการใช้การยอมรับจากสังคมเป็นเครื่องมือ ก็ยังมีการใช้ความเชื่อในเรื่องภพหน้าเป็นเครื่องมือด้วยโดย “บุคคลนั้นจะไปจากโลกนี้แล้ว ย่อมบันเทิงในสวรรค์” (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 24, หัวข้อที่ 367, 2548) และในทางตรงกันข้ามเมื่อบุคคลไม่ปฏิบัติตามเป็นบุตรกตัญญู การกระทำของบุคคลนั้นจะมีผลลัพธ์เป็นทุกคติ เป็นบาปที่จะต้องได้รับการลงโทษจากอกุศลกรรมของตนเอง โดย “ชนเหล่านั้น ครั้นทอดทิ้งร่างกายไว้ในโลกนี้ ตายไปแล้วย่อมพากันไปสู่นรก” (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 43, หัวข้อที่ 447, 2548)

พุทธศาสนากำหนดความรุนแรงของอกุศลกรรมที่บุคคลกระทำต่อบิดามารดานั้นเทียบเท่ากับที่กระทำต่อพระอรหันต์ เป็นกรรมหนักที่เรียกว่าอนันตริยกรรม (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 35, หัวข้อที่ 984, 2548) ซึ่งแม้แต่พระโมคคัลลานะพระอัครสาวกของพระพุทธเจ้าก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงกรรมที่ได้เคยกระทำต่อบิดามารดาในอดีตชาติได้ (พระโมคคัลลานะอัครสาวกผู้พ่ายกรรม 2548) การกำหนดให้วิบากของอกุศลกรรมที่ต่อบิดามารดาเป็นโทษหนักเช่นนี้เพื่อทำให้มาตรการในการควบคุมคนให้ปฏิบัติตามจารีตมีความเข้มแข็งขึ้น ขณะเดียวกันก็เป็นการแสดงว่าพุทธศาสนาสันนุสนให้สมาชิกของสังคมทำหน้าที่ดูแลผู้สูงอายุ โดยเน้นให้บุตรทำหน้าที่ตอบแทนบิดามารดาด้วยความผูกพันในด้านบุญคุณที่มีต่อกันประการหนึ่งและด้วยความผูกพันของสายเลือดในอีกประการหนึ่ง เช่นเดียวกับที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติวินัยให้ภิกษุดูแลและพยาบาลซึ่งกันและกันตามลำดับของความใกล้ชิดผูกพันกัน (สุชีพ ปุณฺณานุกาพ 2539) คำสอนทั้งต่อฆราวาสให้ดูแลบิดามารดาที่สูงอายุและภิกษุให้ดูแลซึ่งกันและกันนี้แสดงนัยว่าพุทธศาสนาเห็นความสำคัญของการเกื้อหนุนระหว่างผู้ที่แข็งแรงกว่าต่อผู้ที่อ่อนแอกว่าในสังคมด้วยหลักดังกล่าวนี้จะทำให้ชุมชนนั้นสามารถดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงไม่ล่มสลายไปเพราะการทอดทิ้งไม่ดูแลซึ่งกันและกันนั่นเอง

คำสอนในพุทธศาสนาครอบคลุมความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคม ตั้งแต่ความสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดาและบุตร และความสัมพันธ์ระหว่างคนที่เข้มแข็งกว่ากับคนที่อ่อนแอกว่า โดยใช้ความเชื่อเรื่อง การเป็นหนี้บุญคุณที่ต้องชดใช้และการสะสมบุญเป็นฐานรองรับ นิทานชาดกในพุทธศาสนาที่สะท้อนแนวคิดนี้อย่างชัดเจน ได้แก่ เรื่องนกแขกเต้า ซึ่งขโมยข้าวสาลีในนาของโกสิยะไปเพื่อเลี้ยงลูก พ่อแม่และนกแก่เฒ่าพิการ เมื่อถูกจับได้ก็ได้อธิบายเหตุผลว่าได้นำข้าวสาลีไปให้ภูนี้ ปลอดหนี และฝั่งขุมทรัพย์ (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 27, หัวข้อที่ 1879, 2548) โดย

... บุตรเหล่านั้นข้าพเจ้าเลี้ยงมาแล้ว เขาก็เลี้ยงข้าพเจ้าบ้าง เพราะเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงชื่อว่าให้บุตรเหล่านั้นภูนี้ มารดาและบิดาของข้าพเจ้าแก่เฒ่าล่วงกาลผ่านวัยไปแล้ว ข้าพเจ้าคาบเอาข้าวสาลีไปด้วยจะงอยปาก เพื่อทานเหล่านั้น ชื่อว่าเปลือกหมี่ที่ทานทำไว้ก่อน อนึ่งนกเหล่าอื่นที่ป่าไม้จิว้นนั้นมีขนปีกอันหลุดหมดแล้ว เป็นนกทุพพลภาพ ข้าพเจ้าต้องการบุญ จึงได้ให้ข้าวสาลีแก่นกเหล่านั้น บัณฑิตทั้งหลายกล่าวการทำบุญนั้นว่าเป็นขุมทรัพย์

การชี้ให้เห็นโทษที่รุนแรงมากของการละเลย ทอดทิ้ง และทำร้ายบิดามารดา ตลอดจนผลบุญที่ได้จากการปฏิบัติตัวเป็นบุตรกตัญญูแสดงถึงความจำเป็นด้านจริยธรรมในระบบความสัมพันธ์ของเครือญาติในสังคมเกษตรกรรม ซึ่งครอบครัวเป็นศูนย์กลางของสังคมที่ทำหน้าที่ตั้งแต่สร้างสมาชิกใหม่ เลี้ยงดู ชดเชย ให้การศึกษา และรักษาพยาบาลผู้อ่อนแอของสังคม การทอดทิ้งผู้สูงอายุหรือทารกจะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ง่ายโดยเฉพาะในกรณีที่เกิดความแห้งแล้งหรือเกิดความไม่แน่นอนในการผลิต ดังนั้นเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการทอดทิ้งคนแก่ที่ไม่ได้เป็นแรงงานหรือเป็นประโยชน์แก่สังคมต่อไปอีกแล้ว การสร้างความเข้มแข็งด้านจริยธรรมจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในส่วนของบิดามารดาในวัยแรงงานที่ต้องเลี้ยงดูบุตรย่อมต้องการคำสอนที่สามารถชดเชย สร้างจิตสำนึกให้แก่สมาชิกรุ่นใหม่ที่จะเข้ามาแทนที่ตนให้ตระหนักในบทบาทหน้าที่ของการเลี้ยงดูบิดามารดาที่แก่เฒ่า ซึ่งจะเป็นหลักประกันความมั่นคงปลอดภัยของตนในอนาคตต่อไป ขณะเดียวกันก็ช่วยกระตุ้นให้บิดามารดาไม่ทอดทิ้งบุตรเพราะเล็งเห็นประโยชน์ที่จะได้จากการทำงานเลี้ยงดูบุตรด้วย บทบาทของคำสอนในพุทธศาสนาจึงเป็นบทบาทที่สอดคล้องกับความต้องการของสังคม เป็นการทำหน้าที่เกื้อกูลสังคม และในอีกด้านหนึ่งสังคมจะทำหน้าที่เกื้อกูลศาสนาเป็นการตอบแทนด้วย

การเกื้อกูลระหว่างศาสนาและสถาบันครอบครัวอย่างหนึ่ง คือ ศาสนาได้ใช้มาตรฐานบุญคุณของบิดามารดาที่มีต่อบุตรเป็นตัวบ่งชี้ความสำคัญของศาสนา ด้วยการกล่าวถึงบุญคุณอันยิ่งใหญ่และยากจะทดแทนได้หมดแม้ว่าบุตรจะ "ประคับประคองมารดาด้วยบ่าข้างหนึ่ง พึงประคับประคองบิดาด้วยบ่าข้างหนึ่ง

เขามีอายุ มีชีวิตอยู่ตลอดร้อยปี และเขาพึงปฏิบัติท่านทั้ง ๒ นั้น ด้วยการอบกลิน การนวด การให้อาบน้ำ และการตัด และท่านทั้ง ๒ นั้นพึงถ่ายอุจจาระปัสสาวะบนบ่าทั้งสองของเขานั้นแหละ” (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 20, หัวข้อที่ 278, 2548) การดูแลบิดามารดาด้วยการทุ่มเทขนาดนี้ “ยังไม่ชื่อว่าอन्नบุตรทำแล้วหรือทำตอบแทนแล้วแก่มารดาบิดาเลย” (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 20, หัวข้อที่ 278, 2548) หรือกระทั่ง “สถาปนามารดาบิดา ในราชสมบัติอันเป็นอิสรธิปไตยในแผ่นดินใหญ่ อันมีรัตนะ ๗ ประการมากหลายนี้” (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 20, หัวข้อที่ 278, 2548) ก็ยังไม่ถือว่าบุตรได้ตอบแทนแก่บิดามารดา และสรุปท้ายว่าบุญคุณของบิดามารดาสามารถทดแทนได้โดย “ยังมารดาบิดาผู้ไม่มีศรัทธา ให้สมათานตั้งมั่นในศรัทธาสัมปทา ยังมารดาบิดาผู้ทุศีล ให้สมათานตั้งมั่นในศีลสัมปทา ยังมารดาบิดาผู้มีความตระหนี่ ให้สมათานตั้งมั่นในจาคสัมปทา ยังมารดาบิดาทราหยาปัญญา ให้สมათานตั้งมั่นในปัญญาสัมปทา ดูกรภิกษุทั้งหลาย ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้แล การกระทำอย่างนั้นย่อมชื่อว่าอन्नบุตรนั้นทำแล้ว และทำตอบแทนแล้ว แก่มารดาบิดาฯ” (พระไตรปิฎก [ฉบับสยามรัฐ] เล่มที่ 20, หัวข้อที่ 278, 2548) ซึ่งแสดงถึงบทบาทของศาสนาที่สำคัญในการเป็นเครื่องมือตอบแทนบุญคุณบิดามารดา และการละชีวิตทางโลกเพื่อแสวงหาธรรมไม่ได้เป็นการละทิ้งบิดามารดาแต่อย่างใด

คำสอนในพระไตรปิฎกที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่าถึงแม้คำสอนในพระพุทธศาสนาจะพิจารณาว่าความชราภาพหรือสูงอายุเป็นความเสื่อม เป็นสภาวะที่ไร้ประโยชน์ แต่คำสอนในเรื่องความกตัญญูต่อบิดามารดาและการช่วยเหลือดูแลกันและกันก็สามารถนำมาเป็นต้นแบบของการปฏิบัติต่อผู้สูงอายุ ในฐานะของบุตรที่ต้องตอบแทนบิดามารดาหรือการแสดงออกถึงความเมตตากรุณาต่อผู้อ่อนแอกว่า อย่างไรก็ตามการศึกษาประเด็นผู้สูงอายุยังต้องศึกษาด้านวัฒนธรรมประเพณีของสังคมไทยด้วย เพราะวัฒนธรรมไทยไม่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาเพียงด้านเดียว แต่ยังได้รับอิทธิพลจากแนวคิดอื่นๆ อีก เช่น ศาสนาพราหมณ์ หรือแม้แต่ความเชื่อในเรื่องการ “ถือผี”

ผู้สูงอายุในวัฒนธรรมไทย

สังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรมและยังเป็นสังคมพุทธ ค่านิยมประเพณีต่างๆ จึงได้รับอิทธิพลจากทั้งวิถีการดำเนินชีวิตแบบเกษตรกรรมและแนวคำสอนในพุทธศาสนา ซึ่งพุทธศาสนาได้เน้นความสำคัญของบิดามารดาโดยกล่าวถึงบุญคุณที่บิดามารดาได้เลี้ยงดูบุตรและสร้างฐานะเตรียมไว้ให้บุตรหลาน ค่านิยมในสังคมไทยจึงเปรียบผู้สูงอายุเป็น “ผู้ให้” เป็นผู้ที่มิบุญคุณต่อครอบครัวและสมควรได้รับการยกย่องเชิดชูจากสังคม ประกอบกับความเป็นสังคมเกษตรกรรมมาแต่เดิม ค่านิยมประเพณีต่างๆ จึงได้รับอิทธิพลจากวิถีการดำเนินชีวิตแบบเกษตรกรรมที่ให้ความสำคัญกับผู้สูงอายุในฐานะเป็นศูนย์รวมขององค์ความรู้ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตของผู้คนในสังคม อาทิ ความรู้ในด้านเกษตรกรรม การแพทย์ ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับ

ขวัญกำลังใจ เช่น พิธีขอฝน พิธีเซ่นสรวงผีบรรพบุรุษ เป็นต้น ภูมิปัญญาของผู้สูงอายุเปรียบเสมือนลูกโซ่ของการถ่ายทอดวิทยาการ วัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคมที่ต่อเนื่อง สร้างความเป็นเอกลักษณ์ทางสังคมให้เกิดขึ้น และทำให้ลูกหลานเกิดความเคารพเลื่อมใส ยอมรับคำท้วงติงแนะนำจากผู้สูงอายุ (ศศิพัฒน์ ยอดเพชร 2545)

ขณะเดียวกันสังคมไทยเป็นสังคมที่มีลำดับชั้นทางสังคม โดยอายุจะเป็นส่วนหนึ่งของการนำมาจัดลำดับตำแหน่งทางสังคมร่วมกับปัจจัยอื่นๆ และคนสูงอายุจะเป็นหนึ่งในกลุ่มคนที่ได้รับการแสดงความเคารพจากผู้มีอาวุโสน้อยกว่า (Thai and Southeast Asian Study 2005) หลักฐานที่แสดงว่าผู้สูงอายุเป็นบุคคลที่ได้รับการยกย่องจากครอบครัวและชุมชน จะสังเกตได้จากประเพณีต่างๆ ที่แสดงออกถึงการให้ความเคารพของบุตรหลานต่อผู้สูงอายุ ได้แก่ ประเพณีสงกรานต์ ซึ่งจะมีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไปในแต่ละภูมิภาค เช่น ในภาคอีสานมีประเพณีที่ประชาชนปฏิบัติสืบต่อกันมาในโอกาสต่างๆ ทั้งสิบสองเดือนในแต่ละปีเรียกว่าฮีตสิบสอง ประเพณีสงกรานต์ คือ ฮีตที่ห้าหรือบุญสงกรานต์ (Isan & Indochina Club Naresuan University Phitsanulok 2005) เป็นการแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของผู้สูงอายุที่มีต่อครอบครัวและเป็นการแสดงให้เห็นว่าคนรุ่นใหม่ยังคงเคารพผู้สูงอายุในฐานะร่วมพิธีร่วมไทรของครอบครัวด้วย

นอกจากนั้นการแสดงออกถึงการยกย่องและระลึกถึงบุญคุณของผู้สูงอายุยังปรากฏอยู่ในรูปของการทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้บิดามารดา ปู่ย่าตายาย และญาติที่ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งในพระไตรปิฎกก็ได้กล่าวถึงเหตุผลหนึ่งที่บิดามารดาเลี้ยงดูบุตรเพื่อบุตรหลานจะได้ทำบุญให้เมื่อชีวิตหาไม่แล้ว สิ่งทีกล่าวในพระไตรปิฎกเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในชุมชน เช่น ประเพณีที่เรียกว่า “งานบุญเดือนสิบ” ซึ่งเป็นประเพณีที่ชาวพุทธได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์ในประเทศอินเดียและเผยแพร่เข้าสู่ประเทศไทยทางภาคใต้ ที่จังหวัดนครศรีธรรมราช และแพร่กระจายไปยังท้องถิ่นอื่นๆ ทั่วประเทศ ประเพณีนี้ยังมีชื่อเรียกอย่างอื่นอีก เช่น ประเพณีรับส่งตายาย ประเพณีทำบุญ สารทเดือนสิบ เชื่อกันว่าในปลายเดือนสิบของทุกปี วิญญาณของพ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย รวมทั้งญาติที่ล่วงลับไปแล้ว จะมีโอกาสขึ้นมาอยู่บนเมืองมนุษย์เป็นเวลาสิบห้าวันเพื่อมาพบบุตรหลานและญาติพี่น้อง ดังนั้นบรรดาบุตรหลานและญาติพี่น้องจะทำอาหารเพื่อไปทำบุญเลี้ยงพระอุทิศส่วนกุศลให้ เมื่อวิญญาณเหล่านี้ได้รับส่วนบุญส่วนกุศลแล้ว หากอยู่ในนรกจะทำให้พ้นทุกข์ แต่ถ้ามีความสุขอยู่แล้วจะมีความสุขมากยิ่งขึ้นไปอีก (ดร.ณ โสติพันธ์ 2548)

ในด้านการปฏิสัมพันธ์กันระหว่างบุตรหลานและผู้สูงอายุนั้น จะพบตัวอย่างได้จากวัฒนธรรมประเพณีของภาคอีสานในคำสอนที่เรียกว่า “คองสิบสี่” ซึ่งหมายถึง ครอบธรรม 14 อย่าง เป็นกรอบหรือแนวทางที่ใช้ปฏิบัติระหว่างกันของผู้ปกครองกับผู้ได้ปกครอง พระสงฆ์ และระหว่างบุคคลทั่วไป เพื่อความสงบสุขร่มเย็นของบ้านเมือง ในคองที่ 2 และคองที่ 8 ให้สะใภ้และเขยดูแลเอาใจใส่และแสดงความเคารพและเกรงใจพ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย ให้อดทนต่อคำตำหนิตำว่าของผู้ใหญ่ และในคองที่ 7 สอนให้บุตร

กตัญญูต่อพ่อแม่ ขยันทำมาหากิน เพื่อเกื้อกูลครอบครัวและสามารถดูแลพ่อแม่ยามแก่เฒ่า นอกจากนี้ยังมีการสอนให้ผู้ใหญ่ เช่น ปู่ย่าตายายปฏิบัติตนให้สมกับเป็นปुरुณียบุคคลเพื่อให้ลูกหลานเกิดความเคารพเลื่อมใสด้วย (Isan & Indochina Club Naresuan University Phitsanulok 2005) ขนบธรรมเนียมนี้สะท้อนให้เห็นแนวปฏิบัติที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตที่เกิดขึ้นจริงที่ต้องมีการปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุและลูกหลาน การปฏิสัมพันธ์จะเป็นไปอย่างราบรื่นถ้าทั้งสองฝ่ายมีการกระทำที่ก่อให้เกิดทัศนคติทางบวกซึ่งกันและกัน

Niels Mulder (1992) ได้ทำการศึกษาสังคมไทยในปี พ.ศ. 2522 พบว่าวัฒนธรรมไทยมีลักษณะที่สำคัญคือ การให้ความเคารพและเชื่อฟัง เชื่อถือในสติปัญญาและต้องการการปกป้อง ตลอดจนถึงต้องการการยอมรับจากผู้สูงอายุ ซึ่งเป็นผลมาจากการเลี้ยงดูอบรมสั่งสอนที่ให้ความสำคัญกับ “มารดา” ว่าเป็นผู้ให้กำเนิด เลี้ยงดู ห่วงดี และต้องการให้สิ่งที่ดีที่สุดแก่บุตรของตนเอง การทดแทนบุญคุณมารดาไม่มีทางทำได้ บุตรจึงมีหน้าที่ต้องสำนึกในบุญคุณและเชื่อฟังมารดา วิธีคิดที่เน้นบุญคุณและพระคุณมารดานี้ให้ความสำคัญกับความผูกพันระหว่างมารดากับบุตร (mother-child union) ความผูกพันดังกล่าวนำไปสู่จิตสำนึกในด้านความกตัญญู การทดแทนบุญคุณ และยังทำให้เกิดความรู้สึกเกรงกลัวและเชื่อถือในภูมิปัญญาของผู้สูงอายุด้วย

ในปัจจุบันวิถีชีวิตของผู้คนเปลี่ยนจากภาคเกษตรกรรมและการฝังตัวอยู่ในท้องถิ่นไปเป็นการทำงานในภาคอุตสาหกรรมและการอพยพเข้าสู่เมือง โดยคนหนุ่มสาวมีส่วนการย้ายถิ่นเข้าสู่เมืองสูงกว่าผู้สูงอายุ ในขณะที่ผู้สูงอายุส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในชุมชนชนบทต่อไป (นภาพร ชัยวรรณ 2545) การเคลื่อนย้ายแรงงานโดยเฉพาะในวัยหนุ่มสาวทำให้ชุมชนเมืองขยายตัวขึ้น ในขณะที่ชุมชนชนบทมีแต่ผู้สูงอายุอาศัยอยู่ ส่งผลให้ความสัมพันธ์ของผู้สูงอายุและคนรุ่นปัจจุบันไม่มีความผูกพันกันมากเหมือนแต่ก่อน คนรุ่นใหม่ให้ความสำคัญกับผู้สูงอายุน้อยลง โดยส่วนหนึ่งเป็นเพราะการพึ่งพิงภายในครอบครัวและชุมชนลดความสำคัญลงในระดับหนึ่ง (ศศิพัฒน์ ยอดเพชร 2545)

การที่โครงสร้างสังคมมีการเปลี่ยนแปลงไปทั้งในด้านของชุมชนชนบทที่ไม่ได้เป็นศูนย์กลางของเศรษฐกิจดังแต่ก่อน และการที่คนวัยหนุ่มสาวไม่มีความจำเป็นต้องพึ่งพิงภูมิปัญญาท้องถิ่นเพราะได้ไหลเข้าสู่กระบวนการเศรษฐกิจในรูปแบบใหม่ที่ให้ความสำคัญกับเมืองและเทคโนโลยีใหม่ๆ ทำให้พิธีกรรมต่างๆ ของชุมชนซึ่งเคยทำหน้าที่ขัดเกลาปลูกฝังค่านิยมในด้านต่างๆ เช่น ความกตัญญูต่อบิดามารดา หรือความเคารพในผู้สูงอายุหมดความสำคัญลงไปด้วย ปัญหาที่น่าห่วงสำหรับสังคมสมัยใหม่ซึ่งผู้สูงอายุเคยได้รับหลักประกันในด้านความมั่นคงปลอดภัยในช่วงชีวิตวัยชรา นั้น คือ ความเสี่ยงที่จะถูกบุตรหลานทอดจนสังคมทอดทิ้ง อย่างไรก็ตาม ศศิพัฒน์ ยอดเพชร (2545) พบว่าความผูกพันและความสัมพันธ์

ในครอบครัวปัจจุบันยังอยู่ในระดับที่ดี และค่านิยมของการอยู่อาศัยร่วมกันและการเกื้อกูลที่บุตรหลานมีต่อบุพการียังอยู่ในระดับที่ดีมาก

สรุปและข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาเรื่องผู้สูงอายุในพระไตรปิฎกและในวัฒนธรรมไทยนี้ พบว่าในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงความกตัญญูต่อบิดามารดาว่าเป็นมาตรฐานจริยธรรมเบื้องต้นที่ “คนดี” จะต้องมียุเป็นพื้นฐาน อันแสดงว่าความกตัญญูเป็นจริยธรรมที่พุทธศาสนาถือว่าสำคัญ การที่พุทธศาสนาให้ความสำคัญกับความกตัญญูนั้นเป็นการสนับสนุนสถาบันครอบครัวอันเป็นรากฐานของสังคมเกษตรกรรม พุทธศาสนาได้ส่งเสริมให้เกิดความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกันระหว่างบิดามารดาและบุตรทั้งในฐานะที่บิดามารดาเป็นผู้ให้ บุตรเป็นผู้รับ และบิดามารดาเป็นผู้รับ บุตรเป็นผู้ให้ ความสัมพันธ์ในรูปแบบดังกล่าวช่วยให้สังคมมีความมั่นคง นอกจากนี้หลักความเมตตากรุณายังเป็นจริยธรรมอีกข้อหนึ่งที่ได้มีการนำมาใช้เพื่อให้คนในสังคมที่แข็งแกร่งกว่าเกื้อกูลคนชราหรือคนพิการทุพพลภาพที่ไม่สามารถดูแลช่วยเหลือตัวเองได้ การที่พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่คนไทยนับถือมากที่สุดทำให้มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของคนในสังคม โดยคนไทยจะถูกเลี้ยงดูขัดเกลาให้ยึดมั่นในความกตัญญู โดยเฉพาะความกตัญญูที่มีต่อบิดามารดาและบิดา แม้ว่าสังคมไทยจะมีการเปลี่ยนแปลงจริยธรรมพื้นฐานในด้านนี้ก็ยังมีอยู่ ทำให้ผู้สูงอายุในสังคมไทยยังไม่ถูกทอดทิ้ง การศึกษาว่าคนไทยหรือคนชาติอื่นที่นับถือศาสนาอื่นนั้นมีความแตกต่างจากคนไทยที่นับถือศาสนาพุทธหรือไม่จึงอาจเป็นประเด็นหนึ่งที่ควรนำมาพิจารณาต่อ

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางสังคมอาจมีผลให้จริยธรรมพื้นฐานที่เคยเป็นหลักยึดของครอบครัวและเคยได้รับการขัดเกลาจากรุ่นหนึ่งสู่รุ่นหนึ่งด้วยกระบวนการอบรมสั่งสอนในรูปแบบต่างๆ เช่น การเลี้ยงดู การแสดงต้นแบบให้ดู หรือการถ่ายทอดผ่านพิธีกรรม ไม่ได้รับการปลูกฝังอย่างเหนียวแน่นเช่นเดิม ดังนั้นสิ่งที่สังคมไทยในอนาคตจะต้องเผชิญคือ การที่ครอบครัวไม่สามารถปลูกฝังจริยธรรมในด้านความกตัญญูแก่สมาชิกรุ่นใหม่ต่อไป ซึ่งอาจนำไปสู่ปัญหาการทอดทิ้งผู้สูงอายุต่อไปในอนาคต ดังนั้นสิ่งที่สังคมควรเตรียมการคือ กระบวนการในการสร้างและปูพื้นฐานจริยธรรมในด้านความกตัญญูต่อบิดามารดาและญาติผู้ใหญ่ รวมตลอดถึงความเมตตากรุณาต่อผู้สูงอายุที่ยากไร้ โดยกระบวนการในการปลูกฝังจริยธรรมดังกล่าวนี้นอกจากเริ่มจากจิตสำนึกดั้งเดิมที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาแล้ว ยังต้องแสวงหาแนวปฏิบัติที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย เพื่อให้เกิดการปฏิบัติที่เป็นจริงได้

รายการอ้างอิง

- เกื้อ วงศ์บุญสิน และคณะ. (2546) การคาดประมาณประชากรของประเทศไทย (พ.ศ.2546-2568): ผลต่อการกำหนดทิศทางนโยบายประชากรในอนาคต. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นภาพร ชโยวรรณ. (2545) ประชากรสูงอายุไทย. ผู้สูงอายุในประเทศไทย รายงานการทบทวนองค์ความรู้และสถานการณ์ในปัจจุบัน ตลอดจนข้อเสนอแนะทางนโยบายและการวิจัย. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ภาควิชาเวชศาสตร์ผู้สูงอายุ ภาควิชาอายุรศาสตร์ คณะแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดร.ชน ไสตถิพันธ์. (2548) งานบุญเดือนสิบ. แหล่งที่มา: <http://www.muanglung.com/month10.htm>.
- พระไตรปิฎก (ฉบับสยามรัฐ). (2548) เล่มที่ 10 มหาปทานสูตร หัวข้อที่ 32. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 10 สัจจบรพ หัวข้อที่ 294. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 12 ทุกขอริยสัจ หัวข้อที่ 146. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 13 กุกกุโรวาทสูตร หัวข้อที่ 88. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 15 ขัตติยสูตรที่ 4 หัวข้อที่ 30. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 15 ขัตติยสูตรที่ 4 หัวข้อที่ 31. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 20 สมจิตตวรรคที่ 4 หัวข้อที่ 278. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 22 สมยสูตรที่ 4 หัวข้อที่ 54. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 22 นิพเพธิกสูตร หัวข้อที่ 334. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.

- _____. (2548) เล่มที่ 24 มาตุโปสกสูตร หัวข้อที่ 367. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 24 ปฐมเทวสูตร หัวข้อที่ 466. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 25 มงคลสูตรที่ 4 หัวข้อที่ 318. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 25 ขราสูตร หัวข้อที่ 413. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 27 สาลิกเทวารชาดก หัวข้อที่ 1879. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 35 ปัญจกนิเทศ หัวข้อที่ 984. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 37 อิตทินนกถา หัวข้อที่ 1157. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- _____. (2548) เล่มที่ 43 ธรรมเทวปุตตชาดก หัวข้อที่ 447. แหล่งที่มา: <http://larndham.net/buddhism/tsearch.htm>.
- พระโมคคัลลานะอัครสาวกผู้พ่ายกรรม. (2548) แหล่งที่มา: http://www.lekpluto.com/index02/monk/monk_b_02.htm.
- พุทธทาสภิกขุ. (2548) ชุมนุมเรื่องสั้นพุทธทาสภิกขุ. แหล่งที่มา: <http://www.pantip.com/~buddhasa/shortbook/pessoroptimism.html>.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2539) พระไตรปิฎกฉบับประชาชน. (พิมพ์ครั้งที่ 16) กรุงเทพมหานคร: มหามงกุฎราชวิทยาลัย.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2548) พระไตรปิฎกฉบับประชาชน. แหล่งที่มา: <http://www.lambuddhism.com/tripitaka/prawinai/4.8.html>.
- สุทธิวงศ์ ดันตยาพิศาลสุทธิ (รวบรวม). (2541) พุทธศาสนสุภาษิตจากพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2545) สัมมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ.2543 ที่ว่าราชอาณาจักร. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานสถิติแห่งชาติ.

ศศิพัฒน์ ยอดเพชร. (2545) ครอบครัวและผู้สูงอายุ. ผู้สูงอายุในประเทศไทย รายงานการทบทวนองค์ความรู้และสถานการณ์ในปัจจุบัน ตลอดจนข้อเสนอแนะทางนโยบายและการวิจัย. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ภาควิชาเวชศาสตร์ผู้สูงอายุ ภาควิชาอายุรศาสตร์ คณะแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

Isan & Indochina Club Naresuan University Phitsanulok. (2005) ประเพณีอีสาน. Available from <http://student.nu.ac.th/isannu/isanculture/culture1.htm>.

Niels Mulder. (1992) *Inside Thai Society: An Interpretation of Everyday Life*. (4th edition) Bangkok: Duang Kamol.

Thai and Southeast Asian Study. (2005) On-line Program Handbook: PART III: EXPERIENCING THAI CULTURE. Available from http://www.payap.ac.th/english/department/office_it/thaistudies/online_part3.html.